

ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆ ՈՒԹԻՒՆԸ

XVIII դարու

Գլ. Գ.

ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

I

Վենետիկից և Կ. Պօլսից յետոյ սրպիսի հակապատկեր է ներկայացնում Հայաստանի այն բաժինը, որ Պարսկաստանի տիրապետութեան տակ էր գտնւում: Այստեղ անսփոփոխ ծանրացած է դարերի դժբախտ իրականութիւնը. մահմեդական սանձարձակ բռնակալութիւնը ճնշում է առաջուայ պէս. նոյն ստրուկները և նոյն կեղեքիչները: Այստեղից նայելով դէպի արևմուտք, մենք տեսնում ենք թէ որքան մեծ առաջադիմութիւն է Կ. Պօլսում և Վենետիկում սկսուած գրական շարժումը: Այստեղ ոչ տպարան է գործում, ոչ գրքեր են հեղինակւում կամ թարգմանւում: Այստեղ ոչինչ յարմարութիւն չը կայ որ մտաւոր առաջադիմութեան ճառագայթները թափանցեն պարսկական արևնոտ իրականութեան ներսը: Ու արեւելեան Հայաստանը տգէտ ու խեղճ է. նա յետ է մնում գրական գործում, մինչդեռ արևմտեան հայութիւնը առաջ է գնում թէև դանդաղ, բայց հաստատուն քայլերով:

Բայց այստեղ, պարսկական Հայաստանում, կայ մի ուրիշ շարժում, որի մասին հասկացողութիւն անգամ չունի արևմտեան հայութիւնը: Այստեղ արծարծւում է քաղաքական ազատութեան միտքը: Ահա թէ ինչ խոշոր գործ կարող էր Պարսկահայաստանը հակադրել Թուրքահայաստանի մտաւոր շարժման: Պատմութիւնը, բաժանելով հայերին երկու մասի, բաժանել է և այդ մասերի դերերը. արևմուտքում գրական շարժում, իսկ արևելքում քաղաքական շարժում—այսպէս է դրութիւնը տասնութերորդ դարում: Երկու շարժումները չը միացան միմեանց հետ.

պարսկա-թիւրքական սահմանազուլը մի հզօր անջրպետ հանդիսացաւ զրանց մէջ. մի կողմում գրական շարժում առանց քաղաքական իդէալների, միւս կողմում—քաղաքական շարժում առանց գրական-մտաւոր շարժման:

Արեւելեան Հայաստանի սկսած գործն էլ իր խոշոր հանգամանքները, իր հերոսներն ունէր: Եթէ արնմուտքում կար մի Մխիթար Սեբաստացի, որ հերոսական ջանքերով գրական գաղթականութիւն էր հիմնում, արեւելքում էլ գործում էր Իսրայէլ Օրին, որ նոյնպիսի հերոսական ջանքեր էր թափում հայերի մէջ մի ազատական շարժում ստեղծելու և կենդանացնելու համար: Տասնութերորդ դարի այս երկու խոշոր անունները—Մխիթար և Օրի—հաւասար իրաւունքներ ունին մեր ազգի երախտաւորներ կոչուելու, թէն մէկը խաղաղ վանական գործիչ էր, գրչի և դպրութեան մարդ, իսկ միւսը քաղաքական գործիչ էր, որ իր հայրենիքի բարօրութեան համար վառօդի և արիւնի գաղափարն էր քարոզում: Նրանք առաջացրին շարժումներ, որոնք հաւասարապէս անհրաժեշտ էին հայերին, որոնք աստիճանաբար զարգայան և գարձան մեր վերածնութեան նշանաբանը:

Օրին, ինչպէս գիտենք *), իր ծրագիրներով և հաւատարմաթղթերով Սիւնիքից ուղևորուեց Եւրօպա 1699 թուի գարնանը: Կ. Պօլսի վրայով նա անցաւ Գերմանիա, ներկայացաւ Պֆալցի կուրֆիւրստին: Նրա հետ էր Մինաս վարդապետ Տիգրանեան: Կուրֆիւրստը հիւանդ էր և Օրին ստիպուած էր վեց ամիս սպասել Դիւսէլդորֆում: 1699-ի աշնանը Օրին ներկայացրեց կուրֆիւրստին մանրամասն գրութիւններ, որոնց մէջ նկարագրում էր իր ճանապարհորդութիւնը գէպի Հայաստան և պատմում էր թէ ինչպէս պէտք է գլուխ բերել հայերի ազատութեան սուրբ և մեծ գործը: Պֆալցի իշխանը, միանգամայն հաւանութիւն տալով այդ ծրագիրներին, ուղարկեց Օրինի Վիեննա, Լէօպոլդ I կայսրի մօտ, որի աջակցութեամբ պիտի գլուխ բերուէր հայերի ազատութիւնը:

Բայց Եւրօպայի քաղաքական հանգամանքները փոխուել էին և շատ աննպաստ էին հայկական դատի համար: Կայսրը սաստիկ զբաղուած էր իր համար աւելի կարեւոր, աւելի մեծ և կնճռոտ հարցով: Սպանիայի թագաւորը մահամբձ գրութեան մէջ էր և անժառանգ: Վաղուց հարց էր ծագել թէ ով պիտի ժառանգէ նրա թագը և այդ հարցը գրաւել էր պետութիւնների ընդհանուր ուշադրութիւնը: Սպանիան այն ժամանակ մի ահագին պետութիւն էր, որ լայնատարած կալուածներ ունէր թէ

*) «Հայկ. Տպ.» I. գլ. XV.

Եւրօպայում և թէ մանաւանդ երկրագնտի միւս մասերում. առած էր դարձել թէ արեւը մայր չէ մտնում սպանիական պետութեան սահմաններում: Այդ մեծ հարստութեան ժառանգորդ էին հանդիսանում ֆրանսիական Լուդովիկոս XIV թագաւորը և աւստրիական Լէօպոլդ կայսրը, որոնք ազգակցական կապերով կապուած էին Սպանիայում թագաւորող տան հետ: Երկու ժառանգները թէև պայմանագրերով համաձայնութիւն էին կայացրել սպանիական ժառանգութիւնը բաժանելու համար, բայց այդ ժառանգութիւնը չափազանց չաղ կտոր էր, չափազանց շատ էր ախորժակ գրգռում, ուստի և ամեն մէկը աշխատում էր առիւծի բաժին ստանալ: Սպանիական թագաւորը մեռաւ 1700 թուին, նա կտակով ժառանգ էր նշանակել Լուդովիկոսի թոռին, որ գնաց Սպանիա՝ դահ բարձրանալու համար: Բայց Լէօպոլդին էլ կամենում էր իր որդուն նստեցնել այդ գահի վրայ: Պատերազմը անխուսափելի էր. նա պատրաստուում էր վաղուց և պիտի վրձնէր ժառանգութեան հարցը յօգուտ այս կամ այն կողմի: Լէօպոլդը շտապեց խաղաղութեան դաշինք կապել թիւրքերի հետ, որպէս զի նրանց դէմ կուռող զօրքերը նոր պատերազմի պատրաստուէին: Իսկ այդ նոր պատերազմը պիտի լինէր շատ մեծ, երկարատև: Սպանիական ժառանգութեան հարցի մէջ շատ կարևոր շահեր ունէին և Անգլիան ու Հոլլանդիան, որոնք և կայսրի դաշնակից հանդիսացան: Լուդովիկոս պիտի կոռէր համարեաւ Եւրօպայի կէսի դէմ և պատերազմի դաշտը շատ լայնատարած էր. նա բռնում էր Իտալիան, Հոլանդիա և Բելգիան, Սպանիայի սահմանները:

Ահա այդ պատրաստութիւնների մէջ էր Լէօպոլդ կայսրը, երբ Իսրայէլ Օրին ներկայացաւ նրան՝ հեռու արևելքում տանջուող մի քրիստոնէայ ժողովրդի ազատութիւնը խնդրելու համար: Կայսրը, ի հարկէ, չէր կարող կատարել Օրիի խնդրքը, թէև նրանից խնդրում էին մի փոքրաթիւ բանակ: Բայց նա միանգամից չը մերժեց էլ հայերին ազատելու միտքը. ընդհակառակն, յուսադրական թուղթ գրեց հայ մէլիքներին, իսկ Օրիին խորհուրդ տուեց զիմել Ռուսաստանի օգնութեան, որովհետև, առում էր, առանց ոռոսաց թագաւորի համաձայնութեան և աջակցութեան չէ կարելի զօրք ուղարկել Կասպից ծովի ափերը: Լէօպոլդը թոյլ, անվճողական մարդ էր. հայ պատգամաւորը նրանից լսեց միայն խոստումներ, բարի ցանկութիւններ, բայց որ և է դրական գործ, հաստատ դիտաւորութիւն նա չը կարողացաւ իմանալ, թէև քաղաքական աշխարհի գրութիւնը պարզ ցոյց էր տալիս, որ կայսրը չէ էլ կարող խոստումներէից և բարի ցանկութիւններից մի քայլ առաջ գնալ:

Օրին պիտի մտածէր Ռուսաստան ճանապարհորդելու մասին: Հայերի բարերարը, Պֆալցի կուրֆիւրստը, այստեղ էլ չը ինայեց իր օգնութիւնը և մի նամակ գրեց ռուսաց Պետրոս թագաւորին, որին յայտնում էր հայ պատգամաւորների խորհուրդը, իր համակրութիւնը հայերի գործին և խնդրում էր նրա աջակցութիւնը: Օրիի հետ կուրֆիւրստը մի նամակ էլ ուղարկեց Անգեղակոթի Մէլիք-Սաֆրազին և նրա ընկերներին: Այդ նամակի մէջ նա ամենադրական, ոգևորող խօսքերով յուսադրում էր հայ իշխաններին, թէ Օրիի բերած ծրագիրը անպատճառ կ'իրականանայ, թէ քրիստոնեայ զօրքեր կ'ուղարկուեն Հայաստան և նրանց օգնութեամբ հայերը կը թօթափեն պարսկական լուծը ու անկախութիւն, ազատութիւն և խաղաղութիւն կը հաստատեն իրանց երկրում: Խոստանում էր ամենամեծ գաղտնապահութիւն և հաւատացնում էր մէլիքներին, որ Աստուած Օրիին է ընտրել հայրենիքի մեծ և սուրբ գործը գլուխ հանելու համար:

Լէօպոլդ կայսրն էլ յանձնարարական նամակ գրեց Պետրոս թագաւորին: Հայ պատգամաւորութիւնը 1701 թուականի գարնանը ճանապարհուեց դէպի Ռուսաստան, յանձնարարական նամակ ստացաւ նաև Լեհաստանի թագաւորից ու յունիսի 30-ին մտաւ ռուսաց սահմանները: Սմօլենսկում նրան ընդունեցին իբրև Պֆալցի կուրֆիւրստի և կայսրի դեսպանութիւն: Օրիի և Մինաս վարդապետի հետ էր և Նաղար Օրեխովիչ, որ հայաստանցի հայ էր, բայց ինչպէս երևում է, Լեհաստանում էր ապրում: Եւ էլ թարգմանի պաշտօն էր կատարում: Հասնելով Մոսկվա, Օրին իր հետերդներին հետ լաւ ընդունելութիւն գտաւ. ռուսաց կառավարութիւնը առանձին բնակարան յատկացրեց նրան և տալիս էր թէ նրա և թէ նրա հետ եղած մարդկանց ուտելիքի փողը: Յուլիսի 11-ին, տեղ հասնելուց չորս օր յետոյ, բօնարին Գօլովին հարցրեց Օրիից դեսպանութեան նպատակը: Սա պատասխանեց, թէ դա գաղտնիք է, որ բաց կ'անէ թագաւորի առաջ, որովհետև ինքը ռուսերէն չը գիտէ, իսկ թարգմանի միջոցով մանրամասն բացատրութիւններ տալը անյարմար է համարում: Սակայն Պետրոսը իսկոյն ունկնդրութիւն չը չնորհեց հայ պատգամաւորին: Նոյն Գօլովինը առաջարկեց նրան մի քանի հարցեր, որոնց Օրին յանձն առաւ պատասխանել զբաւոր կերպով:

Այսպէս սկսուեցին Օրիի հռչակաւոր բանակցութիւնները ռուսաց կառավարութեան հետ: Բայց այստեղ էլ աննպաստ հանգամանքներ և արգելքներ կային կանգնած հայոց հարցի առաջ: Ռուսաստանն էլ այդ ժամանակ խառնուած էր պատե-

բազմական գործողութիւնների մէջ, որոնք նրա համար կենսիկ կամ մահուան նշանակութիւն ունէին: Սպանիական ժառանգութեան համար բացուած պատերազմի հետ միաժամանակ սկսուել էր և Հիւսիսային կողմած պատերազմը: Նա ուղղուած էր չվեղական պետութեան դէմ և նրա հոգին Պետրոսն էր, որին մի կողմից Լեհաստանն էր օգնում, իսկ միւս կողմից—Նորվեգիան: Կամենարով Ռուսաստանի սահմանները հասցնել ծովին, որպէս զի հեշտ լինի հաղորդակցութիւնը Եւրոպայի հետ, կամենարով, ինչպէս ասում է բանաստեղծ Պուշկին, պատուհան բաց անել դէպի Եւրոպա, Պետրոս Մեծը աչք էր դրել Բալտիկ ծովի արևելեան ափերի վրայ, ուր տիրապետում էին չվեղացիները: Պատերազմը սկզբում շատ անաջող էր ռուսների համար: 1700 թուականի նոյեմբերի 19-ին ռուսաց բանակը, թուով 35—40 հազար, որ պաշարել էր Նարվա քաղաքը, ենթարկուեց 8,500 չվեղացիների յարձակման, սաստիկ պարտութիւն կրեց և փախուստ դարձաւ: Պետրոսը, ինչպէս այդ յատուկ է մեծ հոգիներին, չը յուսահատուեց այդ պարտութիւնից, այլ խրատներ առաւ: Նա գիտէր, որ այդպէս էլ պիտի լինէր, որովհետև ռուսները դեռ անկիրթ են և, ուրեմն, չը պիտի կարողանան դիմանալ նոյն իսկ մի փոքրաթիւ եւրոպական զօրքի յարձակման: Հեռատես, խորաթափանց թափաւորը յայտարարեց, որ ռուսները պատերազմել պիտի սովորեն իրանց յաղթող թշնամիներից և սկսեց եռանդով պատրաստութիւններ տեսնել: հաւաքեց նոր զօրքեր, կրթում, սովորեցնում էր նրանց, օգուտ քաղելով այն հանգամանքից, որ չվեղական թափաւորը արշաւել էր Լեհաստան:

Այսպէս էր գործերի դրութիւնը այն միջոցին, երբ Օբին հասաւ Մոսկվա: Պետրոսին հարկաւոր էին յաղթութիւնների, որովհետև հարկաւոր էին Բալտիկ ծովի ափերը. բայց դեռ ոչ մի յաղթութիւն նա չէր տարել, դեռ մի ափ հող չէր գրաւել իր ցանկացած տեղերում, իսկ չվեղական Կարոլոս XII թագաւորը ամեն ժամանակ կարող էր Լեհաստանից իր գէպը դարձնել Ռուսաստանի դէմ: Այսպիսի մի լարուած դրութեան մէջ հայերի ներկայացուցիչը զօրք էր խնդրում իր խեղճ հայրենիքի ազատութեան համար: Անհնարին էր, ի հարկէ, այդպիսի գործ սկսել այժմ:

Բայց քանի որ հարցը Արեւելքին էր վերաբերում, Պետրոսը չէր կարող միանգամայն անտարբեր մնալ: Նրա մեծ խելքը վաղուց էր ըմբռնել թէ Ռուսաստանի բարեկեցութեան և տնտեսական առաջադիմութեան համար ինչ նշանակութիւն ունեն արևելեան երկիրները: Ազով բերդը թիւրքերից խլելուց

յետոյ, 1698-ին, Պետրոսը արդէն մտածում էր Ազովեան և Կասպից ծովերը մի ջրանցքով միացնելու մասին: Կասպից ծովի առետրական և քաղաքական նշանակութիւնը նա շատ լաւ էր հասկանում, ապա ուրեմն պիտի հետաքրքրուէր և այդ ծովի շուրջը ապրող ազգերով: Արեւելեան գործերի վերաբերմամբ թագաւորը ունէր իր ծրագիրներն ու դիտաւորութիւնները, սակայն այդ բոլորը նա թողնում էր յարմար ժամանակի, երբ չվեղական պատերազմը վերջացած կը լինէր այնպէս, ինչպէս ինքն էր ցանկանում:

Ահա այս պատճառներով Պետրոսը առանձին ուշադրութիւն դարձրեց Օրիւի վրայ: Թէն այժմ չէր կարելի իրագործել նրա ծրագիրները, բայց դրանք հարկաւոր էին ապագայի համար: Եւ ուսաց կառավարութիւնը սկսեց ամենայն հետաքրքրութեամբ լսել Օրիւին, որ իբրեւ լաւատեղեակ մարդ՝ լիովին տեղեկութիւններ էր տալիս պարսկական գործերի մասին: Հայոց պատգամաւորին առաջարկուած էին հետեւեալ հինգ հարցերը. 1) Ո՞րքան զօրք է մտադիր տալ Պֆալցի կուրֆիւրստը. և առհասարակ ուրիշ ի՞նչ գերմանական իշխաններ պիտի օգնեն և որքան զինուոր պիտի տան: 2) Այդ զօրքերը ի՞նչ ճանապարհով և ի՞նչ պատրուակով պիտի անցնեն Ռուսաստանի վրայով և ո՞վ պէտք է պաշար տայ նրանց: 3) Ռուսաց թագաւորի հողերով արշաւելիս զօրքերը չեն վնասի թագաւորի հպատակներին և ի՞նչպէս դրան հաւատալ: 4) Եթէ ամենակարող Աստուածը բախտ կը տայ և կը գրաւուեն տեղեր, ո՞ւմ անունով պիտի պահուեն նրանք և ո՞ւմ զօրքերը ի՞նչ քանակութեամբ պիտի մնան այդ տեղերում: 5) Զինուորական արշաւանքը վերջացնելուց յետոյ, որ տեղերում կը լինի զօրքերի ձմեռոցը և նրանք որտեղից և ո՞ւմ հաշուով պաշարեղէն կը ստանան:

Յուլիսի 14-ին Օրիւն ուղարկեց Պետրոս թագաւորին իր առաջին գրաւոր յայտարարութիւնը: Դրա մէջ նա նախ և առաջ շնորհակալութիւն էր յայտնում այն ընդունելութեան համար, որին արժանացան ուսաց հողի վրայ թէ՛ ինքը և թէ՛ իր հետևորդները: Դիմելով ապա իր առաքելութեան նպատակին, Օրիւն ասում էր.

Յկանք մենք այստեղ, որպէս զի ընկնենք ձեր թագաւորական մեծութեան ոտները և մեզ այստեղ ուղարկողներէ՛կողմից խնդրենք ողորմութիւն, օգնել մեր խղճով ժողովրդին, որ սաստիկ տանջուած է անհաւատների բռնութեան տակ: Ձեռք կանգածու, որ ձեր թագաւորական մեծութեանը յայտնի է թէ հայոց երկրում սրանից առաջ, հին ժամանակներում, եղել են թագաւոր և քրիստոնեայ իշխաններ. բայց յետոյ, նրանց անմիաբանութեան պատճառով, տեղի ունեցաւ այն, որ հայոց այդ ամբողջ

Թագաւորութիւնը ընկաւ անհաւատներ լուծի տակ: Երկու հարիւր լիսուն և աւել տարիներ կան, ինչ այդ ամբողջ քրիստոնէութիւնը հեծում է անհաւատների լուծի տակ. և ինչպէս Ադամի որդիները լուսով սպասում էին Սեսիայի դաւտեան, որ պիտի աղատէր նրանց յախտեանական մահից, այնպէս էլ այս խեղճ ժողովուրդը միշտ ապրել է և այժմ ապրում է այն յոյսով, թէ օգնութիւն կը ստանայ ձեր թագաւորական մեծութիւնից: Նրանց մէջ կայ նախագուշակութիւն թէ վերջին ժամանակներում անհաւատները կը դառնան սաստիկ կատաղած և կը սկսեն հարկադրել քրիստոնեաներին ընդունել իրանց ամենաբարձրելի օրէնքը. և այն ժամանակ կը դալ Մոսկվայի Օդոստափառ տանից մի մեծ իշխան, որ Ալեքսանդր Մեծից էլ շատ քաջ կը լինի և կը վերջնէ հայոց թագաւորութիւնը ու կ'ազատէ քրիստոնեաներին: Այս մարգարէութեան հաւատում էին մինչև այժմեան ժամանակը և հաւատում են այժմ էլ, որովհետև իսկապէս տեսնում ենք, որ անօրէնները այն սաստիճան չարութեան են հասել, որ քրիստոնեաներին մեծ հարկերով և բռնութեամբ հարկադրում են ընդունել Մահմէդի հաւատը, իսկ միւս կողմից տեսնում ենք այն բնական վառ ձգտումը, որ ունի ձեր թագաւորական մեծութիւնը քրիստոնէական հաւատը մեծացնելու և բազմացնելու համար, ինչպէս նաև ձեր ճշմարիտ խոստմունքը պատերազմել անհաւատների դէմ, որոնք երբէք այնքան թույլ ոչ չեն ունեցել, ինչպէս այժմ, որովհետև 70 և աւել տարիներ կան ինչ նրանք մի նշանատր պատերազմ չեն ունեցել *):

Պատասխանելով իրան առաջարկած հինգ հարցերին, Օրին ասում էր. 1) Կուրֆիւրստի գնդերը մեզ հարկաւոր չեն. պատերազմի առաջին տարում հարկաւոր չեն ուրիշ զօրքեր, բացի ռուսաց զօրքերից: Եւ մենք զօրքեր չենք խնդրել կուրֆիւրստից, այլ միայն օգնութիւն, քանի որ նա բարեկամութիւն ունի եւրօպական շատ վեհապետների հետ. մենք օգնութիւն խնդրեցինք, որպէս զի եթէ Թիւրքիան մեզ դէմ պատերազմ սկսէ, Եւրօպան այդ ժամանակ օգնէ մեզ ծովի և դամաքի կողմից: Բայց որովհետև կուրֆիւրստը այնպիսի իշխան է, որ ուզում է մաս ունենալ այս փառաւոր գործի մէջ, ուստի նա խոստանում է իր զօրքերը, և եթէ հաճոյ լինի ռուսաց թագաւորին, կը տայ օգնութիւն և ուրիշ բաներով: Բացի կուրֆիւրստից և կայսրից, մենք գերմանական ուրիշ իշխաններին չենք յայտնել մեր նպատակը: Իսկ կայսրն էլ խոստանում է օգնութիւն, եթէ կամենայ թագաւորը: 2) Զօրքերը Ռուսաստանի միջով անցնելիս, ամեն ինչ կ'առնեն փողով, կը վճարեն նոյն իսկ ձուրի գինն էլ. նրանք անցնում են ռուսաց հողերով ռուսաց թագաւորի անունն տակ: 3) Եթէ թագաւորը թոյլ տայ զօրքերին անցնել իր երկրով, ամեն տեսակ ապահովութիւն կը տրուի որ բնակիչները ոչինչ վնաս չեն

*) Эзовъ—„Сношенія Петра Великаго съ арм. народомъ“, Եր. 75: Օրիի պատմութիւնը մենք ամբողջապէս վերցնում ենք այդ գրքից:

կրի, ընդհակառակն, օգուտ կը ստանան զօրքերից: 4) Եթէ Աստուած բախտ կը տայ, բոլոր գրաւուած բերդերը թագաւորի իշխանութեան տակ կը մնան և այնտեղ ոռոսաց զօրքեր կը մնան: 5) Զինուորական արշաւանքը վերջացնելուց յետոյ թագաւորի զօրքերը կը ձմերեն հայոց թագաւորութեան մէջ և կը կերակրուեն հայերի հաշուով: Երկիրը այնքան պտղաբեր է և հարուստ, որ նրա իւրաքանչիւր նահանգը կարող է 100 հազար զինուոր կերակրել առանց գժուարութիւնների: Ամենագլխաւորն այն է, աւելացնում էր Օրին, որ թագաւորը ընդունէ մեր ինդիքը ու համաձայնութիւն դառնալ մեր երկրի տէր: Յետոյ կ'իմանայ նորին մեծութիւնը թէ դրանից ինչ մեծ շահ կ'ունենայ: Բաւական է որ միանգամից 10 կամ 20 հազար զինուոր մտնէ անհաւատներէ երկիրը, և թագաւորը կը տեսնէ որ 10 օրուայ ընթացքում 100 հազարից աւել հայ կը մտնէ նրա իշխանութեան տակ: Մեծ պատրաստութիւններ հարկաւոր չեն, հայերը մեծ բանակ չեն պահանջում, այլ խնդրում են միայն 10—20 հազար զօրք, որովհետեւ իրանք էլ պատրաստ ունեն մեծ քանակութեամբ զինուած մարդիկ:

Երազիրը հրապուրիչ էր ամեն կողմից: Ռուսաց կառավարութիւնը աւելի ևս ուշադիր դարձաւ և սկսեց աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ հաւաքել: Հարկաւոր էին բերանացի բացատրութիւններ էլ, և մենք տեսնում ենք որ յուլիսի երկրորդ կէսում հայոց պատգամաւորի և ոռոսաց կառավարութեան մէջ յարաբերութիւնները աւելի ևս եռանդոտ ընաւորութիւն են ստանում: Օրին ամենից շատ աշխատում էր որ իր բանակցութիւնները գաղտնի մնան, որովհետեւ եթէ մահմեդական աշխարհին յայտնի դառնար այդ բանը, հայ ազգը մեծ վտանգի մէջ կ'ընկնէր: Զգուշութիւնը նա այն աստիճանին էր հասցնում, որ նոյն իսկ չէր հաւատում իր թարգման Օրեխովիչին, նկատի ունենալով նրա երիտասարդ հասակը: Այդ պատճառով ոռոսաց կառավարութիւնը թարգմանի պաշտօնը յանձնեց Նիկօլայ Սպոթարիուսին, մի յոյնի, որ ծնուել էր Մօլդաւիայում, կրթութիւն էր ստացել Կ. Պօլսում և Իտալիայում, իսկ 1672 թուականից տեղափոխուել էր Մոսկվա, ուր ծառայում էր իբրեւ թարգման և գրական աշխատութիւններով էր զբաղւում: Սպոթարիուսն էլ մի ճնշուած և գերի ազգի զաւակ էր, միջնորդ էր հանդիսանում յունաց պատրիարքների և ոռոսաց թագաւորների քաղաքական գաղտնի յարաբերութիւնների մէջ և ուշադրութեամբ հետևում էր թէ ինչեր են կատարւում Օսմանեան պետութեան մէջ: Նրան վիճակուած էր կարեւոր դեր կատարել և այն գործի մէջ, որ սկսել էին հայերը:

Օրին նրա հետ խօսում էր թիւքերէն, իսկ նա ռուսերէնի էր թարգմանում այդ խօսակցութիւնը: Մի շարք նիստեր տեղի ունեցան Օրինի, Սպօթարիոսի և մի ռուս պաշտօնեայի մասնակցութեամբ: Այդ նիստերի արձանագրութիւնները ցոյց են տալիս որ ռուսաց կառավարութիւնը աշխատում էր որքան կարելի է շատ մանրամասն և բազմակողմանի տեղեկութիւններ ստանալ հայկական շարժման մասին, մանաւանդ կամենում էր պարզել թէ ինչ դեր են կատարում այդ շարժման մէջ արեւմտեան Եւրոպայի վեհապետները: Օրինից պահանջւում էր ղրպալօմատրական մեծ նրբամտութիւն, որպէս զի ռուսների մէջ կասկած չը ծագէ թէ հայոց հարցը Եւրոպայի մէջ սարքուած մի բան է, որ կարող է Ռուսաստանի շահերին վնասել: Այդ պատճառով էլ Օրին աշխատում էր հաւատացնել որ հայերը իրանց յոյսը դրել են Ռուսաստանի վրայ, որ արեւմտեան քրիստոնեայ վեհապետների կողմից միայն համակրութեան ցոյցեր են եղել մինչև այժմ, իսկ գործից սպասուող բոլոր քաղաքական օգուտները միայն Ռուսաստանը պիտի քաղէ: Խօսք կար, ի հարկէ, և այն մասին թէ ինչո՞ւ հայ պատգամաւորութիւնը անմիջապէս չէ դիմել Մոսկովա, այլ նախ գնացել է Եւրոպա. Օրին այդ առիթով բացատրեց թէ պարսիկների ահը ստիպեց իրան այդպիսի ճանապարհ բռնել:

Համոզուած լինելով որ պատերազմական գործողութիւններ սկսելու ամենալաւ ժամանակն է, Օրին թախանձում էր որ իր ղեկուցումները չուտ յայտնուեն թագաւորին, որ Պետրոսը ընդունէ հայերի խնդիրքը և խօսք տայ թէ յանձն է առնում գլուխ բերել նրանց ազատութեան գործը: Այդ անելուց յետոյ թագաւորը, ինչպէս խնդրում էր Օրին, պիտի կայսրի և կուրֆիւրստի նման յուսադրական թուղթ գրէ հայ մէլիքներին, որոնք սպասում են պատասխանի: Օրին մտադիր էր այդ բոլոր թղթերը յատուկ սուրհանդակի ձեռքով ուղարկել հայերին Աստրախանի վրայով: Իսկ պատերազմական գործողութիւնները, ասում էր նա, պէտք է սկսել իսկոյն ևնթ, նոյն տարուայ հոկտեմբեր ամսից ոչ ուշ: Եւ որովհետև չվեզական պատերազմը մեծ խոչընդոտ էր հանդիսանում այդ բանի դէմ, ուստի Օրին հաւատացնում էր թէ այդ պատերազմը ոչինչ արգելք չէ կարող առաջացնել. Ռուսաստանը կովկասին սահմանակից տեղերում ունի կօղակների զօրք, կարող է հաւաքել այդ զօրքը՝ չվեզական պատերազմի դաշտը ուղարկելու պատրուակով, բայց կարելի է յանկարծ դարձնել նրան դէպի Պարսկաստան և անակնկալ կերպով, քամու նման, յարձակուել: Արշաւանքի խիստ արագութիւնը կը վճռէ գործի ելքը ամենաշատը

մի քանի օրում: Հարկաւոր չէ որ զօրքը ունենայ իր հետ ծանրոցքներ, բացի թնդանօթներից, ամեն ինչ՝ փող, պաշար, հագուստ առատ է և պատրաստ հայոց երկրում:

Բայց որքան էլ շտապէր Օրին, ոռոսաց կառավարութիւնը չէր կարող մի այդպիսի մեծ գործ սկսել առանց երկար ու բարակ մտածելու, միայն հաւատալով հայրենասէր հայի խօսքերին: Օրին տեսնում էր որ իր բացատրութիւնները բաւականաչափ մանրամասն և պարզ չեն և այդ պատճառով յաճախ աւելացնում էր, թէ ինքը պատրաստ է պատասխանել ամեն մի հարցի, որ կը տան իրան: Նա ներկայացրեց նաև զինուորական արշաւանքի մանրամասն ծրագիրը: Մենք արդէն խօսել ենք այդ ծրագրի մասին, ցոյց ենք տուել թէ ինչ պակասութիւններ ունէր նա *): Այստեղ այդ բոլորը կրկնելու կարիք չը կայ և միայն մնում է աւելացնել որ Օրին երբեմն հակասութիւնների մէջ էլ էր ընկնում: Այսպէս, ուսմանից խնդրած զօրքերի թիւը նա մէկ որոշում էր 10—20 հազար, մէկ 25 հազար, իսկ մի անգամ էլ ասաց թէ նոյն իսկ 5 հազար հոգին էլ բաւական է: Շատ հասկանալի է որ մի օտար պետութիւնից յանուն քրիստոնէութեան ազատութիւն հայցողը պիտի ամեն կողմից հեշտ իրագործելի ցոյց տար իր ներկայացրած դատը, բայց նա չէր նկատում որ չափազանց հեշտացնելը նոյնքան անհարկաւոր էր, որքան չափազանց դժուարացնելը:

Այդ բոլորը նախնական բանակցութիւններ էին: Օրին բոլոր զեկուցումները ներկայացրեցին Պետրոս Մեծին և միայն հոկտեմբերին Օրին տեղեկութիւն ստացաւ որ թագաւորը առանձին ունկնդրութիւն պիտի չնորհէ նրան: Այդ ունկնդրութիւնը տեղի ունեցաւ հոկտեմբերի վերջին կամ նոյեմբերի սկզբին: Օրին ներկայացաւ թագաւորին իբրև Պֆալցի կուրֆիւրստի ղեսպան և մատուցեց ընծաներ: Ընդունելութիւնը միանգամայն գոհացրեց Օրինին: Իսկ նոյեմբերի 19-ին թագաւորի անունից յայտարարուեց նրան ոռոսաց կառավարութեան պատասխանը: Մի յուսադրական պատասխան էր դա: Ամենազլխաւորը, որ ուղում էր իմանալ Օրին, այն էր թէ արդեօք թագաւորը համաձայն է ընդունել հայերի գործը իր հովանաւորութեան տակ: Նրան յայտնեցին թէ թագաւորը «հակուած է», բայց չվեղական պատերազմը թոյլ չէ տալիս որ նա ամբողջ գործը իր վրայ վերցնէ: Ուստի առաջարկւում էր Օրինին գրել կուրֆիւրստին, որ նա, ինչպէս խոստացել էր, ուղարկէ երեք կամ չորս դունդ զինուորներ, որոնց ոռոսաց հոգի վրայով անցնելու մասին առան-

*) «Հայ. Տպ. I, գլ. XV.

ձին կարգադրութիւն կ'անուէր Բայց ուսաց կառավարութիւնը չէր ուզում գործը հիմնել Օրին տեղեկութիւնները վրայ: Դրանից առաջ Պարսկաստան էր ուղարկուել ոմն Վասիլի Բուչուկով՝ պարսկական գործերին մօտիկուց ծանօթանալու համար. ինչպէս երևում է, Բուչուկովի տուած տեղեկութիւնները այնպէս չէին ներկայացնում Պարսկաստանի դրութիւնը, ինչպէս ներկայացնում էր Օրին: Այդ պատճառով վճռուած էր, նախ քան գործ սկսելը, մի ուրիշ մարդ ուղարկել Պարսկաստան, վաճառականի անունով, աւելի մանրամասն և հաստատ տեղեկութիւններ հաւաքելու համար: Յանկալի էր որ այդ մարդու հետ զնար և մի եւրօպական հմուտ ինժեներ, որ կազմէր պարսկական բերդերի յատակագիծը և Օրինն առաջարկուած էր ինչորեկ կուրֆիւրստից մի այդպիսի ինժեներ:

Այսպէս ահա, կուրֆիւրստից էր կախուած գործ սկսելը: Բայց Օրին չը կարողացաւ նրա կողմից հաստատ խոստումներ անել. հայերի բախտից էր որ այդ ժամանակ արդէն սկսուել էր պատերազմը սպանիական ժառանգութեան համար. կուրֆիւրստը պիտի մասնակցէր այդ պատերազմին, և, ի հարկէ, չէր կարող այժմ զօքք տալ: Յամենայն դէպս, Օրին յանձն առաւ գրել կարֆիւրստին գնդեր ուղարկելու մասին, բայց ինժեներ ուղարկելը աւելորդ համարեց, ասելով թէ կուրֆիւրստը միայն իրան, Օրինն է հաւատում և մի ուրիշին չի յանձնի այդ գործը: Ուշադրութեան արժանի է այն հանգամանքը, որ Պետրոս Մեծը, մինչև գործը սկսելը, չէր ուզում որ և է պաշտօնական թղթի մէջ խօսել հայերի ազատութեան մասին, և այդ պատճառով Օրինն բերանացի յայտնուած էր թէ ուսաց կառավարութեան պատասխանը նա ինքը պիտի հաղորդէ թէ կուրֆիւրստին և թէ հայ մէլիքներին: Բայց ամենից կարևորը այն դեպքանութիւնն էր, որ ուսաները ուզում էին ուղարկել Պարսկաստան: Դրա բերած տեղեկութիւնների հետ պիտի համաձայնեցնէր ուսաց կառավարութիւնը իր այն գործողութիւնները, որ խոստանում էր սկսել հայերին ազատելու համար: Օրին, լաւ հասկանալով այդ բանը, սկսեց միջնորդել որ իրան էլ ուղարկեն այդ դեսպանութեան հետ: Նա մտադիր էր փոխել իր անունը և ձիւներ առնելու պատրուակով չըջել ամեն տեղ: Մի ուրիշ մարդ, ասում էր նա, չէ կարող իմանալ այն ամենը, ինչ ինքը հեշտութեամբ կ'իմանայ, որովհետև քրիստոնեաները չեն հաւատայ ուրիշին և ահից ոչինչ են յայտնի նրան:

Բանակցութիւններից այդ դրութեան մէջ չվեղական պատերազմը յանկարծ կլանեց ուսաց կառավարութեան ամբողջ

ուշադրութիւնը: Դեկտեմբերին ռուսները առաջին յաղթութիւնը տարան, ջարդելով չվեղացիների մի բանակը: Օրին, ի հարկէ, ստիպուած է ընդհատել բանակցութիւնները: Առաջին բռնարին Գոլովինին գրած նամակներում նա շեշտում է թէ կառավարութիւնը այնքան զբաղուած է, որ ինքը չէ կարողանում երկար գրել իր գործի մասին: Միայն խնդրում էր որ իրան իմաց տրուի թէ ինչ դառաւ պարսկական դեսպանութեան միտքը, որովհետեւ եթէ ուղարկուի այդպիսի դեսպանութիւն, ինքն էլ անպատճառ պիտի գնայ նրա հետ. խնդրում էր նոյնպէս որ իրան թոյլ տրուի մարդիկ ուղարկել կուրֆիւրստի և հայ մէլիքների մօտ՝ ռուսաց կառավարութեան պատասխանը յայտնելու համար: Իսկ եթէ պարսկական դեսպանութիւնը պիտի ուշանայ, Օրին խնդրում էր, Մոսկվայում պարապ չը նստելու համար, ընդունել իրան ղինուորական ծառայութեան մէջ և ուղարկել այն բանակը, որ գործում էր չվեղական զօրքերի դէմ:

1702 թուականի մարտին Պետրոսը հրամայեց նորից յուսադել Օրինն որ չվեղական պատերազմը աջողութեամբ վերջացնելուց յետոյ ինքը անպատճառ իր ձեռքը կ'առնէ այն գործը, որի համար ուղարկուած է նա. այդ մասին Օրին կարող է հաղորդել իրան ուղարկողներին: Իսկ Օրինն ղինուորական ծառայութեան մէջ ընդունելու հարցը թողնում էր, մինչև որ թագաւորը կը վերադառնայ Արխանգելսկից, ուր գնում էր Սպիտակ ծովի ափերը ամրացնելու համար, որովհետեւ սպասում էին թէ չվեղացիները այդ կողմից պիտի յարձակուեն Ռուսաստանի վրայ: Օրին և Մինաս վարդապետը, լսելով թագաւորի այդ ողորմած խօսքերը, ինչպէս ասուած է պաշտօնական թղթի մէջ, «արտասուելով խոնարհ նորհակալութիւն յայտնեցին նորին թագաւորական մեծութեան, որ նա չը մերժեց իրանց խնդիրքը, այլ թագաւորական խօսքով և խոստումով հաստատեց և ուրախացրեց իրանց»:

Այդ ուրախութիւնը Օրին շտապեց հաղորդել հայերի բարերար կուրֆիւրստին, նոյն մարտին նրա մօտ ուղարկելով իր թարգման Նազար Օրեխովիչին. իսկ ապրիլ ամսին Աստրախանի և Կասպից ծովի վրայով Հայաստան ուղարկեց Միրօն Վասիլեւի անունով հային, որ պիտի մէլիքներին հասցնէր կարևոր թղթեր: Այս Միրօն Վասիլեւի 30 տարուց ի վեր ընակութիւն ունէր Մոսկվայում, ծառայել էր ռուսաց զօրքի մէջ, ստացել էր կապիտանի աստիճան, ասն և ընտանիքի տէր մարդ էր. այդ համագամանքները Օրիի համար լաւ երաշխաւորութիւն էին, որ Միրօնը հաւատարմութեամբ կը կատարէ իր պաշտօնը և կա-

րևոր զգուշութիւններ գործ դնելով կը յայտնէ հայերին թէ նրանց ազատութեան գործը զլուս զալու վրայ է:

Կուրֆիւրստից Օրին պատասխան ստացաւ նոյն տարուայ աշնանը, իսկ Միքօն Վասիլեւը Հայաստանից վերադարձաւ միայն 1703 թուականի գարնանը: Կուրֆիւրստը Օրինն ուղարկեց այն նամակը, որ ուղղել էր Պետրոս թագաւորին: Այդ նամակի մէջ Յովհանն-Վիլհելմ շերմագին շնորհակալութիւններ էր յայտնում ռուսաց ինքնակալին այն ուշադրութեան համար, որին նա արժանացրել էր Օրինն ու նրա գործը և շատ խնդրում էր անպակաս անել այդ ուշադրութիւնը և ապագայում, հովանաւորելով տանջուող քրիստոնեաներին ազատելու փառաւոր ձեռնարկութիւնը: Իրան, Օրինն, Կուրֆիւրստը յայտնում էր իր բաւականութիւնը որ ռուսաց մեծ թագաւորը բարեհաճութեամբ է ընդունել նրան. և իր ձեռքով աւելացնում էր այդ նամակին. «Ամբողջ սրտից խնդրում եմ Աստուծուն, որ նա օրհնէ ձեր սուրբ ղեկաւորութիւնները. և ես ինձ բախտաւոր կը համարեմ, եթէ կարողանամ որ և է բանով օգնել այդ մեծ գործին, բայց որովհետեւ մենք այժմ պատերազմ ունենք Փրանսիայի, Սպանիայի և նրանց դաշնակիցների հետ, ռուսի ես կարող եմ աջակցել իմ ցանկութիւններով, միջնորդութեամբ և մի քանի բաների մէջ ծառայութիւններս մատուցանելով: Աղօթեցէք Աստուծուն, որ մենք յաղթական կերպով վերջացնենք պատերազմը. այն ժամանակ ես գործ կը դնեմ իմ բոլոր ջանքերը, որ օգնեմ ձեզ և ապացուցանեմ իմ անկեղծ ցանկութիւնները»:

Այս սիրալիք նամակը Օրին առջև բաց էր անում տիսուր անհրաժեշտութիւնը: Պէտք էր յետաձգել գործը: Եւրօպայում սկսուած երկու ահագին պատերազմները գալիս էին հայերի յոյսերը եթէ ոչ միանգամայն ջարդելու, զոնէ անյայտութեան մատնելու: Եւ այս հարուածը մի այնպիսի ժամանակ, երբ երեք քրիստոնեայ վեհապետներ անկեղծ կերպով պատրաստ էին օգնութեան ձեռք մեկնել զԺրախտ հայերին: Այժմ ամեն տեղ ասում էին թէ պէտք է սպասել մինչև որ կը վերջանային նրանք: Այն ժամանակները սաստիկ երկարատե էին պատերազմները: Եւ սակայն Օրին ինչպէս էր շտապում: Այն գործը, որին նա այդպէս նուիրուած էր, պիտի կատարուէր արագութեամբ, մի յանկարծակի արշաւանքով: Իսկ հանգամանքները հարկադրում էին սպասել...

Պետրոսը ամենայն եռանդով աշխատում էր Բալտիկ ծովի ափերի վրայ: Պատերազմական բախտը նրա կողմն էր և չվեղացիները, պարտութիւններ կրելով, քայլ առ քայլ տեղի էին տալիս ռուսներին: Հէնց նոյն 1703 թուականին անխոնջ թագա-

ւորը, թշնամու կրակի տակ, նեւայի գետաբերանի վրայ Պետեր-բուրգի հիմքն էր դնում: Օրին աւելի ևս համոզուած է որ պէտք է գեռ երկար իզուր սպասել Մոսկվայում և վճռում է անձամբ գնալ Պարսկաստան՝ գործերի դրութիւնը ուսումնասիրելու և ապագայ ապստամբութիւնը պատրաստելու համար: Բայց այս անգամ նա ծածուկ ճանապարհորդողի դերը չէ յանձն առնում. գնալ Եւրոպա, նորից խօսել կուրֆիւրստի և կայսրի հետ, հաւաքել իր շուրջը պատերազմի գործում հմուտ մասնագէտ անձանց և տանել նրանց Հայաստան, ցոյց տալ ամեն ինչ, որպէս զի նրանք որոշեն ապագայ արշաւանքի բոլոր հանգամանքը—ահա ինչ մօքի վրայ էր նա այժմ: Այդպիսի մի գործ կատարելու համար նա վճռում է մտնել Պարսկաստան իբրև դեսպան: Դեսպանութեան պատրուակն էլ պատրաստ էր. կայսրը, Հոսմի պապը պարսից Շահին թղթեր են գրում, որոնց մէջ խնդրում են քրիստոնեաների վիճակը բարւոքել և այդ թղթերը տեղ է հասցնում Օրին: Մինչև այդ Պարսկաստանը շատ էր տեսել այդպիսի յանձնարարութիւններ կատարող եւրոպական դեսպաններ. ուրեմն այժմ էլ Օրին դեսպանութիւնը ոչինչ կասկածներ չէր յարուցանի, իսկ նա, օգուտ քաղելով իր պաշտօնական դիրքից, կիմանար այն ամենը, ինչ պէտք էր իմանալ՝ նրա պաշտպանած գործը սկսելու համար: Եւ յայտնելով իր այդ դիտաւորութիւնները ռուսաց կառավարութեան, Օրին նոյեմբերին և դեկտեմբերին իր տուած թղթերով խնդրում էր թոյլ տալ որ ինքը վերադառնայ Եւրոպա: Դեսպանի պաշտօն ստանձնելու համար Օրին խնդրում է Պետրոսին չնորհել իրան գնդապետի աստիճան: Դա հարկաւոր էր, որպէս զի նա Եւրոպայում զինագործների և զինուորական մարդկանց հետ բանակցութիւններ սկսէ ապագայ արշաւանքը պատրաստելու համար: Նա մտադիր էր, Պարսկաստանից վերադառնալուց յետոյ, Աստրախանում իր հաշուով մի ամբողջ գունդ կազմել և դնել թագաւորի տրամադրութեան տակ: «Ես չեմ խնդրում որ զինուորական մի գունդ յանձնուի իմ հրամանատարութեան, այլ խնդրում եմ միայն գնդապետի աստիճան, որպէս զի դրանով աւելի հեշտ լինէր զրգել մարդկանց շարունակել մեր գործը համաձայն վեհափառ Յարի մտքին,—գրում էր Օրին:—Գնդապետութեան աստիճան չնորհելու մէջ թէ հայերը, թէ օգոստափառ կայսրը և թէ պայծառափայլ կուրֆիւրստը կը տեսնեն թագաւորի ողորմածութեան և համակրութեան նշան»: Մի ուրիշ խնդրագրի հետ Օրին ներկայացրեց թագաւորին Հայաստանի քարտէզը: «Այս նկարից—ասում էր նա—կարելի է տեսնել, որ ոչ մի ուրիշ բերդ չը կայ ամբողջ պետութեան մէջ, բացի Երևանից. ամենաբարի Աստուածը թող չնորհ տայ ձեր

մեծութեան և ոյժ ձեր զօրքերին, որ նա նուաճուի և այն ժամանակ ամբողջ Հայաստանը և Վրաստանը կը հպատակեցնէք ձեզ»:

Ռուսաց կառավարութիւնը համաձայն էր այդ բոլոր առաջարկութիւններին: Պետրոսը տուեց գնդապետութեան աստիճան, նամակներ գրեց կայսրին և կուրֆիւրստին, որոնց յայտնում էր ակնարկներով թէ ընդունել է Օրին, որ և բերանացի բացատրութիւններ կը տայ նրանց այն գործի մասին, որի համար եկել է:

Թողնելով իր ընկեր Մինաս վարդապետին Մոսկվայում, գնդապետ Օրին Պետրոսի թղթերի հետ 1704 թուականի փետրուարի 10-ին ուղևորուեց Եւրօպա, ուր բացի հայրենիքի գործերից՝ նրան Դիւսէլդօրֆում սպասում էր և ընտանիքը: Հարկաւոր է այստեղ աւելացնել որ Օրին իր սեփական միջոցներով էր այդքան ճանապարհորդում, աշխատում իր հայրենակիցների համար: Երբ նա Հայաստանից ճանապարհւում էր Եւրօպա, մէլիքները առաջարկեցին որ նա մի գումար վերցնէ իր հետ ծախսերի համար: Մինաս վարդապետը համաձայն էր այդ բանին, բայց Օրին հրաժարուեց փող տանել իր հետ, պատճառ բերելով թէ ճանապարհին փտանդաւոր է փող ունենալը: Նա ծախեց Դիւսէլդօրֆում ունեցած իր կալուածքը և այդպէս էր հայթայթում բոլոր ծախսերը: Եւ սակայն, նա երկու որդի ունէր: Դրանց ուզում էր բերել իր հետ Մոսկվա և սովորեցնել ուսսերէն լեզուն:

II

Իզուր չէր Իսրայէլ Օրին այնքան շտապում. իզուր չէր նա այնքան հաստատ համոզուած որ Պարսկաստանին ամենախիստ հարուածներ հասցնելու յարմար ժամանակն է: Իրանը, ճիշտ որ, քանդուում ու քայքայոււմ էր արագ կերպով:

Շահ-Աբաս Մեծը քաղաքական մեծ փայլ տուեց Իրանին, զարծրեց նրան մի խիստ ուժեղ, աշխարհակալ պետութիւն: Բայց այդ փառքը նրա հետ գերեզման իջաւ: Ժառանգների կողմից շատ զժքախտ էր այդ ահարկու բռնաւորը, որ մի և նոյն ժամանակ և Պարսկաստանի վերանորոգիչն էր: Նրա մահից յետոյ պետութիւնը սկսեց արագ քայլերով դիմել դէպի անկում: Ճիշտ է, նրա ժառանգների մէջ եղան ախպիսիները, որոնք արիւնարբու բռնակալութեան մէջ գուցէ գերազանցեցին էլ նրան, բայց պետութեան հարկաւոր են ոչ թէ այդպիսի արիւնարբուներ, այլ վեհապետներ, որոնք կարողանան զարգացնել երկրի

անտեսական ոյժերը: Ահա այդպիսի թագաւորներ չը տեսաւ իրանը Շահ-Աբասից յետոյ: Երկիրը սպառել էր իր բոլոր անտեսական միջոցները, աղքատութեան ծայրն էր հասել, իսկ Սէֆէվի թագաւորները իրանց օրերը անց էին կացնում հարէմում և գինեխմութեան մէջ: Ոչինչ կարգ ու կանոն չը կար պետութեան մէջ՝ և մոռացութեան տալով պետական բոլոր շահերը, այդ թագաւորները իրանց ծախսերը ստանում էին ժողովրդից, դուրս ծծելով նրա վերջին հիւթերը:

Այդ անընդունակ, մեղկ ու թոյլ թագաւորներից մէկն էր Հիւսէյն-Շահը, որ նստեց իրանի գահի վրայ 1694 թուին: Դա մի կրօնամոլ չիա էր և վերին աստիճանի յիմար կառավարիչ: Արքունիքում տիրապետում էին մօլլաները, «որոնք», բարեպաշտաբար իրանց աչքերը դէպի երկինք ուղղած, մեծ բազմութեամբ շրջում էին պարատում» *): Հասկանալի է թէ որպիսի դժբախտութիւն էին պետութեան համար այդ տղէտ ֆանատիկոսները: Ողորմելի Հիւսէյնի թագաւորութեան ժամանակամիջոցը Պարսկաստանի պատմութեան ամենամռայլ էջերից մէկն է կազմում:

Աղուանից Եսայի կաթողիկոսը, Հիւսէյն-Շահի ժամանակակիցը, թողել է մի թերատ, անկատար, վայր ի վերոյ պատմութիւն **), որ, սակայն, զրութիւնը լուսաբանող մի քանի վառ նկարագրութիւններ է տալիս: Այդտեղից մենք իմանում ենք որ Հիւսէյնը և նրան շրջապատողները կաշառքներով էին ապրում: Ոչ մի քաղաքի կամ գաւառի կառավարիչ մի քանի ամսից աւել չէր կարողանում մնալ իր պաշտօնում, տեղերը վաճառւում էին, պաշտօնավարները փոխւում էին տարին երկու-երեք անգամ: Եւ որովհետեւ ամեն մէկը կաշառքով էր ստանում իր տեղը, ուստի պաշտօնի մէջ մտնելուն պէս ընկնում էր ժողովրդի վրայ և կեղեքում էր նրան իր տուած փողերը յետ ստանալու համար: Իսկ սա մի ընդհանուր չարիք էր Արեւելքում. և Հիւսէյն Շահը տարբերւում էր միւս թագաւորներից երեւի միայն նրանով, որ անհնարին չափազանցութեան էր հասցրել հարստութիւն ձեռք բերելու այդ բարբարոսական միջոցը: Կար աւելի սարսափելին: Պաշտօնեանների միջոցով հպատակների արին ծծելը բաւարարութիւն չէր տալիս մօլլաներով և ներքինիներով լցուած արքունիքի ծախսերին: Եւ Հիւսէյնը, առանց երկար ու բարակ մտածելու, հրամայեց նոր և նոր հարկեր դնել ժողովրդի վրայ:

*) Мюллеръ—«Исторія Ислама», т. III, СПб., 1896, стр. 409:

**) «Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի». տպագրուել է երկու անգամ Շուշում 1839 թուին և Երուսաղէմում 1868 թուին:

Այդ հրամանը սկսեց գործադրուել 1699 թուին, այսինքն այն տարին, երբ Իսրայէլ Օրին գնաց պարսկական Հայաստան և այնտեղ աղատութեան կայծեր տարածեց: Պարսիկ պաշտօնեաները սկսեցին ժողովրդագրութիւն: Ամեն տեսակ բռնութիւններով ժողովուրդը մտցնում էր հարկատութեան տու-մարներին մէջ. ոչ ոք ազատ չը մնաց, մինչև իսկ եկեղեցական-ներն էլ, որոնք արածնուած դասակարգ էին կազմում, ծանր հարկերի ենթարկուեցան: Ամեն ինչ, որ ապրուստի միջոց էր տալիս ժողովրդին՝ սկսած արտից և այգուց և վերջացրած տը-նային անասուններով, հարկի տակ մտաւ: Հիւսէին-Շահի ան-ընդունակ կառավարութիւնը միայն բազմատեսակ ծանր հարկեր հնարելու մէջ ցոյց տուեց եռանդուն գործունէութիւն: Եւ յայտ-նի էլ էր որ այդպիսի կեղերումներով աղքատնակութեան շուն-չը կտրող կառավարութիւնը մի առանձին ոյժի տէր չէ: Նախ-կին բռնակալների աղքատ ահն ու սարսափն էր, որ հարկատու-ներին պահում էր հլու հնազանդութեան մէջ: Թէև ստրկատէ-րերը («Թուլամորթ և կանայի») *) էին, բայց ստրկութիւնը շա-րունակուում էր ինքն ու ինքը առաջ գնալ, մղուելով անցեալի ահեղ հարուածներին:

Եւ հէնց այդ էր պատճառը որ Թաւրիզի խանը, գնալով Ղարաբաղի և Գանձակի կողմերից կրկնապատկած և հնգապատ-կած հարկեր հաւաքելու, այն էլ երեք տարուանը միասին, ու-նէր իր հետ միայն հազար հարիւր մարդ: Ծանր էր լուծը, ժո-ղովուրդը այն աստիճան աղքատութեան մէջ էր, որ նոյն իսկ պարսկական խժդժութիւններն էլ սարսափ չէին պատճառում նրան և նա վճարելու անկարողութիւնն էր յայտնում: Ուստի հա-զար հարիւր մարդիկ տագնապ և արհաւիրքներ տարածեցին մի ահագին երկրում, ուր իւրաքանչիւր հարկահանի դէմ կարող էր մի ամբողջ գիւղ դուրս գալ: «Թուլամորթ և կանայի» պարսիկ-ները ջարդում, ծեծում էին, տանջանքների էին ենթարկում և ոչ ոք նրանց դէմ ծպուտ չէր հանում, այնքան ըթացել էր ժո-ղովուրդը իր զարհուրելի ստրկութեան մէջ: Եւ որովհետև պար-սից կառավարութիւնը աշխատում էր ամեն մի հարկատուից հինգ կաշի քերթել, այդ պատճառով էլ այս հարկահանութեան ժամանակ ամենալայն չափերով գործադրւում էր այն վայրենի օրէնքը, որով մահմեդականացած քրիստոնեան իր բոլոր աղքա-կանների կաշիքերին էր տիրանում: Բռնութեամբ դուրս էին քա-շում տղաներին և աղջիկներին, յափշտակում էին նրանց, բռնու-թեամբ մահմեդականացնում և ապա այս միջոցով խլում քրիս-

*) Տօպի կաթողիկ., եր. 35.

տոնեաների վերջին կարողութիւնը: Թշուառութիւնը ընդհանուր էր: Պատմիչը ոչ միայն Ղարաբաղում, այլ և Զուղայում ու Երևանում տեսել է բազմաթիւ մարդիկ, որոնք այդ միջոցով վերջին աղքատութեան էին հասցրուել:

Դրութիւնը աւելի ևս ճնշող, յուսահատական էր Ղարաբաղում: Եւ այդ ոչ թէ այն պատճառով, որ այդտեղ աւելի քան մի ուրիշ տեղ սանձարձակ ու անդուծ էին պարսիկ կեղեքիչները: Ո՛չ: Ղարաբաղի հայ մէլիքները ընդամենը մի երկու տարի առաջ յոյսեր էին ստացել որ մահմեդական բռնակալութեան վերջն է եկել: Իսրայէլ Օրին նրանց հասկացրել էր որ դառն լուծից ազատուելը հնարաւոր է և հեշտ: Ահա այդ մարքին սուփորած մարդկանց համար մահաւանդ պիտի անտանելի լինէր դրութիւնը: Եւ չը գիտէին հայ մէլիքները թէ ինչ պիտի լինի: Օրին վաղուց էր գնացել, նրա հաշուով քրիստոնեայ զօրքերը դեռ 1700 թուին պիտի մտնէին Հայաստան և ազատէին հայերին: Բայց անցաւ այդ ժամանակը, անցաւ մի աւելորդ տարի էլ, և Օրիից ոչ մի տեղեկութիւն: Այդ անյայտութիւնը բացատրում էին չար լեզուները, զանազան վատ բաներ խօսելով Օրիի մասին: Երևի նրանք ասում էին թէ Օրին ստախօս էր, թէ նրան հարկաւոր էին հայ մէլիքների թղթերը ինչ որ փառասիրական նպատակների համար: Եւ գործի դուռն կանգնածները, ի հարկէ, պիտի հիստթափուէին, գուցէ և եղած չը համարէին Եւրօպա գնացած պատգամաւորութիւնը:

Այս դրութեան մէջ էին հայերը, երբ 1702 թուականի ամառը Աստրախանից ճանապարհ ընկած ուսւ և հայ վաճառականների հետ մի մարդ ափ իջաւ Կասպից ծովի Նիքոլօյ նաւահանգստում, ուղևորուեց Շամախի և այդտեղից Գանձակ: Այդ մարդը Օրիի պատգամաւոր Միրօն Վասիլեջն էր: Իր հետ բերած նամակներից մէկը նա պիտի յանձնէր Աղուանից Սիմէօն կաթողիկոսին, իսկ միւսը—էջմիածնի Նահապետ կաթողիկոսին: Բացի այդ յանձնարարութիւնից Միրօնը ուրիշ մի բան չը գիտէր. նրան նոյն իսկ յայտնուած չէր թէ նամակները ինչ բովանդակութիւն ունենա: Գանձակում Միրօնն իմացաւ որ Սիմէօն կաթողիկոսը գտնուում է Չարդաթլու տեղում, որ քաղաքից հեռու չէր: Կաթողիկոսը, կարդալով նամակը, յայտնեց Միրօնին թէ ինքը պատասխան կը գրէ, երբ նա վերադառնալիս կը լինի դէպի Ռուսաստան: Եւ Միրօնը ճանապարհուեց էջմիածին՝ յանձնարարութեան միւս մասը կատարելու համար: Այդտեղ նա հիւանդացաւ և 2¹/₂ ամիս պառկած մնաց:

Նամակները տեղ հասան, կարդացուեցան: Ի՜նչ նորութիւններ: Դարերով ստրկութեան մէջ չղթայուած երկրի վրայ

ծագում էր հրաշալի օրուայ արշալոյսը: Ո՛րքան սխալուած էին Օրիի մասին վատ խօսողները: Մինաս վարդապետը գրում էր թէ ինչպէս է այդ մարդը անդադար աշխատում, օգնութիւն հայցում. իր հայրենիքի արտասուքները սրելու համար նա մոռացել էր իր տունն ու երեխաներին, վաճառել էր իր կալուածքը: Եւ նրա ջանքերի հետեանքերը մէլիքների աչքի առջև էին: Կուրֆիւրստը, կայսրը յուսադրական թղթեր էին ուղարկել, բայց ամենից նշանաւորը այն էր, որ Մոսկվայի մեծ թագաւորը յանձնարարել էր Օրիին յայտնել հայերին թէ ինքը մենակ, առանց նոյն իսկ կողմիակի օգնութեան, պատրաստ է նրանց ազատել և թէ այդ գործը նա կը սկսէ՝ հիւսիսային պատերազմը վերջացնելուց յետոյ:

Այդ աւետիքը լսող մէլիքների թւում այլ ևս չը կար Անգեղակոթի Մէլիք-Սաֆրազը, նա, որ Օրիի ձեռնարկութեան հոգին էր: Երևի այդ ժամանակ մէլիքը վախճանուած էր: Միրօնի էջմիածին ուղևորուելուց յետոյ վախճանուեց և Գանձասարի Սիմէօն կաթողիկոսը: Մէլիքներից երկուսը գնացին էջմիածին, որպէս զի Նահապետ կաթողիկոսի հետ գործեն: Բայց Նահապետը դժբախտութիւն չէր համարում պարսից լուծը և երկու մէլիքները նոյն ցրտութիւնն ու անհամակրութիւնը գտան ամենայն հայոց կաթողիկոսի մօտ, ինչ գտել էր Օրին 1699 թուականին: Նա պարսից Շահին տարէնը 20 հազար ոսկելու ընծաներ էր տալիս և բացի դրանից կաշառքներ էր մատուցանում տեղական խաներին ու բէկերին, մի բան, որ նրա նախորդները չէին արել: Մէլիքները հարկ են համարում իսկոյն պատասխան ուղարկել Օրիին վերադարձող Միրօն Վասիլեւիի հետ: Բայց կաթողիկոսը չէ միանում նրանց հետ և նրա տեղ երկու մէլիքների հետ պատասխանին ստորագրում է մի ոմն Մինաս վարդապետ, որ իրան անուանում է Նահապետ կաթողիկոսի փոխանորդ: Այդ պատասխանը կազմուած էր շատ զգուշաւոր ոճով: «Մեր աչքերը օրն ի բուն նայում են փրկութեան ճանապարհին որ տեսնենք թէ երբ կը դայ և կը կատարուի այն ուրախ հարսանիքը»—գրում էին մէլիքները 1702 թուականի նոյեմբերի 7-ին: Թէև նամակը Ռուսաստան տանողը միանգամայն վատահելի մարդ էր, բայց և այնպէս գրողները վախենում էին երկար ու բարակ բացատրութիւններից, խոստանում էին շուտով աւելի մանրամասն գրել և խնդրում էին որ Օրին էլ մուծ ու դժուար հասկանալի ոճ գործ ածէ իր նամակներում:

Զգուշութիւնները շատ էին հարկաւոր. լրտեսների և մատնիչների պակասութիւն հայոց ազգի մէջ երբէք չէ եղել. իսկ Օրին և մէլիքները այնքան հեռատես էին, որ ամենախիստ զաղտ-

նապահութիւնը իրանց ձեռնարկութեան առաջին պայմանն էին ընդունել: Նրանք որոշել էին ապստամբութիւն բարձրացնել միայն այն ժամանակ, երբ քրիստոնեայ պետութիւնների զօրքերը կը մտնեն Հայաստան. ուրիշ կերպ վարուել կը նշանակէր ժամանակից շատ առաջ զարթեցնել քնած թշնամուն և նրա ձեռքը սուր տալ որ կոտորէ անպաշտպան ժողովուրդը: Այդ բոլորը շատ լաւ յայտնի էր, և զգուշութիւնը, ինչպէս շատ անգամ տեսանք, գործադրուում էր միանգամայն խելացի կերպով: Բայց մէլիքները տեսան որ Նահապետ կաթողիկոսի համար զգուշութիւնը միայն պատրուակ էր. նա ոչ միայն չէր միանում հայերի ազատական շարժման, այլ և կարող էր մնասել նրան: Ուստի մէլիքները հեռացան էջմիածնից, տանելով իրանց հետ հաստատ համոզմունք որ չարժէ այլ ևս որ և է դիմում անել հայոց ընդհանրական կաթողիկոսին այդ գաղտնի գործի առիթով:

Բարեբախտաբար, Գանձասարի վանքում Սիմէօնի տեղ կաթողիկոս նստեց Եսային, վերև յիշած մեր պատմագիրը: Եսային հոգով և սրտով նուիրուեց ազատական շարժման և նրա ժամանակից Գանձասարը, ուր Օրին այնքան սառն ընդունելութիւն էր գտել երեք տարի առաջ, դարձաւ այն միակ տեղը, ուր կենտրոնանում էին բոլոր քաղաքական բանակցութիւնները, ապրտամբական ծրագիրները: Գանձասարը հայկական գործի հոգին էր: 1703 թուականին մայիսին այդտեղ հաւաքուել էին երկրի հայ կառավարիչները: Դա առաջին գաղտնի ժողովն էր Գանձասարում. ներկայ էին ութ մէլիքներ, որոնցից եօթը Անգեղակոթի ժողովին մասնակցողներից էին: Օրին և Մինաս վարդապետը մի քանի հարցեր էին դրել իրանց նախակներում և գաղտնի ժողովը զբաղուեց այդ հարցերի քննութեամբ: Նախ և առաջ պէտք էր գրել մի չնորհակալական թուղթ Պետրոս թագաւորին: Կազմուեց մի երկար գրութիւն, որ ստորագրուեց մայիսի 27-ին և որի մէջ մէլիքները իրանց խոնարհ չնորհակալութիւնն էին անում և սրտաշարժ խօսքերով աղաչում էին Պետրոսին չը մոռանալ գերի Հայաստանը: Մենք չենք կարող չը բերել այստեղ մի կտոր լեռնցու պարզութեամբ գրած այդ աղերսագրից, որ միևնոյն ժամանակ լաւ ցոյց է տալիս թէ որքան էր գրագիտութիւնը տարածուած ազատութեան ոգով վառուած մարդկանց մէջ:

Սատուոյ սիրեցեալ քաջ թագաւոր հազար ամիցն մէջ, հազարէն մին թէ որ պատահի այսպիսի շնորհալի մեծ հարկ զոր Սատուած քո ժամանական քեզ պատրաստեաց. Այսուհետեւ չունիմք այլ ուստեքէ ումուտ, ունիմք յերկինս զՍատուած և յաշխարհի զքեզ, որ այս քանի ամ է որ կու լսենք քո մեծ քաջութիւնդ և ամեն ինչ բարի արարմուքդ նորա համար շոտով կը ցանկամք և կը շտապեմք որ քո ժամանակովն լինի անեւ մեզ հար, որ չի լինի թէ իւր շար նիւթովն զմեզ ընչիւք կըրտասնէ և ամբա-

ցուցանէ զիւր թագաւորութիւնն, որ այլ ուստեքէ չիլնի մեզ հնարք, եթէ մեզանից և եթէ վրացոց մեծամեծաց և բազումս հնարիւք մոլորեցուց և ետ մեծութիւն, երկու հարիւր ամ այլ անլի է որ մեք գերի եմք, և այլ թագաւորաց աշպխի առատ սրտիւ չաք դիմեր որ զիտակ էք սօղ չի լինիլի: Այսօր մեք մեղանից անցաք մեր յանձն առ քո թագաւորութիւնդ անձնեցաք աշպխի հնարիւք կատարես որ մին տեղաց մեզի վնաս չի հասնի մինչև առ մեզ մտանելն:

Օրիի նամակներից երևում էր և մի այլ բան. Մոսկվայի արքունիքում հայոց գործին շատ համակրում էր թագաւորի առաջին մինիստրը, բօեարին Գօլովին. իսկ Նիկոլայ Սպոթարիուս, իբրև թարգման, շատ օգնութիւններ էր մատուցանում գործին: Պէտք էր շնորհակալութիւն յայտնել այդ բարերարներին էլ: Մէլիքները վճռում են տալ Գօլովին 20 հազար ռսկի, իսկ Սպոթարիուսին 4000 ռսկի (բաշխելու) իբրև ընծայ: Այդ մտքով էլ շնորհակալութեան թղթեր են ուղարկում երկուսին: Եւ որովհետև այդպիսի մեծ գումարներ անվնաս և առանց ուշադրութիւն գրաւելու չէր կարելի ուղարկել Հայաստանից, ուստի մէլիքները իրանց ստորագրութիւններով և կնիքներով վաւերացրած մուրհակներ են ուղարկում այդ պաշտօնեաներին, ապահովութիւն տալով որ նշանակուած գումարները ժամանակին կը վճարուեն *):

Փող ուղարկելու միևնոյն դժուարութիւնը հարկադրում է մէլիքներին անկատար թողնել և Մինաս վարդապետի նամակի այն կէտը, որ վերաբերւում էր հայ պատգամաւորութեան ծախսերի համար դրամ հասցնելուն: Մէլիքները լիազօրութիւն են տալիս որ Օրին ու վարդապետ Ռուսաստանում պարտք վերցնեն, որքան կամենում են, իրանք մեծ ուրախութեամբ կը վճարեն ամեն մի գումար, հէնց որ հնարաւորութիւն և ապահովութիւն կը լինի: Նրանք յոյս էին յայտնում որ այդ բանի մէջ հայ պատգամաւորներին կ'օգնեն Ռուսաստանում գտնուող հայ վաճառականները, մանաւանդ որ դրանցից մէկը (անունը յայտնի չէ) արդէն ինքնայօթար կերպով շատ օգնութիւն էր հասցրել Օրին: Այս բարերարին էլ մէլիքները մեծ շնորհակալութիւն էին յայտնում:

Ուղարկելով այս թղթերը, մէլիքներին մնում էր գնալ իրանց տները և սպասել թէ այնուհետև ինչ լուրեր կը գան Օրիից: Եւ Օրին այս անգամ էլ երկար սպասել տուեց նրանց:

Մոսկվայից նա գնաց Վիեննա, ուր այդ ժամանակ գտնւում էր և Պֆայլի կուրֆիւրստը: Սպանիական ժառանգութեան

*) Սպոթարիուսին տուած մուրհակի վերաբերմամբ տ. Ю. Арсеньевъ—„Новыя данныя о службѣ Николая Сп. воарія въ Россіи“, М., 1900, էր. 57:

համար սկսուած պատերազմը 1704 թուականից ընդունեց նոր կերպարանք. ֆրանսիացիները ամեն տեղ պարտութիւններ էին կրում, աւստրիական կայսրի և նրա զաշնակիցների համար ըսկըսուել էր աւելի եռանդով գործելու և յաղթական արշաւանքները առաջ տանելու ժամանակը: Կուրֆիւրստը զեկուցում ներկայացրեց Լէօպոլդին Օրիի գործերի մասին: Օգնական զօրքեր ուղարկելը այժմ մանաւանդ անկարելի էր: Եւ կայսրն էլ համաձայն էր որ իրերի այդ դրութեան մէջ աւելի լաւ կը լինի որ Օրին առայժմ բաւականանայ պարսից Շահի մօտ թղթեր տանելով: Վիեննայից Օրին կուրֆիւրստի հետ գնաց Դիւսելդօրֆ. այդտեղ էլ գլուխ բերուեց նրա դեսպանութեան ամբողջ գործը:

Ապանիական պատերազմի հանգամանքները այնպիսի քաղաքական դրութիւն ստեղծեցին, որ անյարմար համարուեց Օրինի դեսպան ուղարկել կայսրի կողմից: Այդ պատճառով կուրֆիւրստ Յովհան-Վիլհելմ իր խոստովանահայր քահանային ուղարկեց Հոսմ այնպիսի յանձնարարութեամբ. պապը մի նամակով խնդրում է պարսից Շահին որ նա թոյլ չը տայ հարստահարել իր հպատակ քրիստոնեաներին և այդ նամակը նա ուղարկում է Պարսկաստան Օրիի հետ: Պապը կատարեց կուրֆիւրստի այդ խնդրքը և ուղարկեց խնդրած նամակը: Լէօպոլդ կայսրի կողմից նամակ չը պիտի գրուէր Շահին, այդպէս էր պահանջում աւստրիական քաղաքականութիւնը. բայց դրա փոխարէն կուրֆիւրստը, ինչպէս միշտ, չը խնայեց իր կողմից անել այն, ինչ հարկաւոր էր իր բարեկամ հայերի փրկութեան համար. նա էլ նամակ գրեց Շահին և կրկնեց նրա մէջ պապի խնդրքը: Օրին սկսեց պատրաստութիւններ տեսնել: Ինչպէս ասացինք, նա կամենում էր Աստրախանում կազմել մի հայկական գունդ, որ պիտի օգնէր ռուսներին պարսկական արշաւանքի ժամանակ: Գունդը բաղկացած պիտի լինէր 300—400 հոգուց: Նրա համար Օրին Ամստերդամում գնեց 15—20 հազար ուղբու գէնքեր և ուրիշ հարկաւոր բաներ: 1705-ին նա պատրաստուում էր վերադառնալ Ռուսաստան, բայց մի անակնկալ դէպք պահեց նրան: Մայիսի 6-ին վախճանուեց Լէօպոլդ կայսրը, որին յաջորդեց Յովսէփ I: Հարկաւոր էր որ Օրին խնդրէ նոր կայսրին որ սա էլ, Լէօպոլդի նման, հովանաւորէ հայերին:

1706 թուականի հոկտեմբերին Օրին Մոսկվայումն է: Ռուսաց կառավարութիւնից նա խնդրում էր, որ հայկական գնդի համար Ամստերդամում իր գնած գէնքերը և իրերը առանց մաքսի մտցնուեն Ռուսաստան և ուղարկուեն Աստրախան: Նոյնպէս խնդրում էր, որ թոյլ տան իր երկու որդիներին (որոնց նա թողել էր Կեօնում) գալ Մոսկվա:

Դեպքանութիւնը բոլորովին պատրաստ էր: Մօտ 50 հոգուց բաղկացած մի շքախումբ պիտի հետևէր Հոռմի դեպքանին: Այդ խմբի մէջ կային զանազան ազգութիւնների պատկանող մարդիկ—հայ, ռուս, ֆրանսիացի, չիլէյցարացի, գերմանացի, հօլլանդացի, լեհացի և այլն: Զանազան էին և այդ մարդկանց դիրքն ու պարապմունքները. կային զինուորականներ, դերձակներ, ծառայողներ. մէկը նոյն իսկ իր կնոջն էր տանում իր հետ: Ամենքի համար Օրին համազգեստներ էր կարել տուել. առհասարակ նա ոչինչ չէր խնայում, որ դեպքանութիւնը շքեղ լինի և արժանաւոր կերպով ներկայացնէ եւրօպական պետութիւնը պարսից արքունիքում: Ինչպէս երևում է, այդ դեպքանութեան հետ պիտի վերադառնար հայրենիք Թոմաս Էպիսկոպոս Վանանդեցին, որի հետ, երեւի, ծանօթացել էր Օրին Ամբաստերգամում: Հայագէտ Շրօդէր, ինչպէս գիտենք, Էպիսկոպոսի հետ պիտի գնար Հայաստան՝ հայոց լեզուն ուսումնասիրելու համար*): Բայց հասնելով Մոսկվա, նա իմացաւ, որ Էպիսկոպոսը վախճանուել է, ուստի միացաւ Օրին խմբի հետ: Յայտնի է, սակայն, որ նշանաւոր հայագէտը չը հասաւ Աստրախան և ստիպուած եղաւ վերադառնալ Եւրօպա: Օրին դեպքանութեան ծրագիրը վերջացնելու համար մեզ մնում է յիշել, որ նա, ինչպէս և ամեն մի դեպքանութիւն, ունէր իր առաջին և երկրորդ քարտուղարները, Թարգմանները և այլն:

Պետրոս Մեծն էլ յանձնարարկան նամակ գրեց Հիւսէին-Շահին Օրին դեպքանութեան մասին, իր կողմից էլ խնդրելով որ Շահը թոյլ չը տայ նեղացնել քրիստոնեայ հպատակներին: Օրին բացի դրանից խնդրել էր, որ իր հետ Վրաստան ուղարկուի վրաց արքայորդի Արչիլը, որ մի քանի տարիներից ի վեր, ստիպուած լինելով հեռանալ հայրենիքից, բնակութիւն էր հաստատել Մոսկվայում: Այդ բանը Օրին հարկաւոր էր համարում այն պատճառով, որ վրացիներն էլ միանան հայերի հետ, երբ ռուսները արշաւանք կը սկսեն դէպի Պարսկաստան. պէտք էր Արչիլին հաստատել հայրենի գահի վրայ և այդ մասին յայտնել պարսից Շահին: Բայց ռուսաց կառավարութիւնը, որ առհասարակ ամեն բանի մէջ համաձայն էր Օրինի հետ, ինչպէս երևում է, անկատար թողեց այս մի խնդիրքը. գոնէ յայտնի է որ Արչիլը չը գնաց Վրաստան և վախճանուեց Մոսկվայում:

Վերջացնելով բոլոր պատրաստութիւնները, Օրին իր ահագին շքախմբի հետ ճանապարհ ընկաւ Մոսկվայից 1707 թուի յունիս ամսին: Մինաս վարդապետը մնաց Ռուսաստանում. նրան

*) «Հայկ. Տպ., I, եր. 350.

պիտի տեղեկութիւններ հաղորդէր Օրին՝ կառավարութեան ներկայացնելու համար:

Օրիի ղեսպանութեան մասին շատ մանրամասնութիւններ չը կան: Յայտնի չէ թէ երբ հասաւ նա Պարսկաստանի սահմանագլխի ամենանշանաւոր քաղաքը—Շամախի: Բայց յայտնի է որ Շամախում նա ստիպուած եղաւ երկար սպասել: Ահագին տպաւորութիւն գործեց այդ բազմամարդ ղեսպանութիւնը, որի նմանը, դո՛նէ Շամախում, դեռ չէր տեսնուած: Բայց բազմամարդութիւնից աւելի ազդու և անսովոր էր այն հանգամանքը, որ ղեսպանութեան գլուխը մի հայ էր, այն էլ պարսկաստանցի հայ: Եւ սակայն նա Սպահան էր գնում իբրեւ ուսաց (աւելի ճիշդ—էրօմի) ղեսպան, տանում էր իր հետ ուսաց թագաւորի, գերմանական թագաւորի և պապի նամակները: Տեսակտեսակ կասկածոտ շուկներ տարածուեցան Շամախում, որոնք զանազան բացատրութիւններ էին առաջացնում: Մահմեդականները ուզում էին հասկանալ թէ ինչ իսկական նպատակ ունի ղեսպանութիւնը. և նրանց համար խորհրդաւոր նշանակութիւն էր ստանում մանաւանդ այն հանգամանքը, որ ուսաց թագաւորի ղեսպանը հասարակ հայ էլ չէ, այլ հին հայկական իշխանների տոհմից է: Շամախու խանը շտապեց հաղորդել Շահի կառավարութեան այս չքեղ ղեսպանութեան հանգամանքները և խնդրեց կարգադրութիւն: Ինչպէս երևում է, խանը աւելորդ չը համարեց պարսից արքունիքին հասցնել և իր բոլոր կասկածները:

Օրիի ղեսպանութեան առջև լուրջ արգելքներ էին ծագում: Սպահանում երկար ժամանակ չը դիտէին թէ ինչ պատասխան տան Շամախու խանին: Ինքը, Հիւսէին-Շահն էլ, վախեց: Բոլոր հանգամանքներին նայած՝ պէտք էր արգելիլ Օրիի ղեսպանութիւնը և հրամայել խանին որ նա յետ դարձնէ այդ վտանգաւոր հային: Այդպէս էլ կարծում էին պարսից արքունիքում. իսկ Սպահանում ապրող մի քանի եւրօպացիներ ամեն կերպ աշխատում էին սաստկացնել կառավարութեան կասկածները: Այսպէս, Լուդովիկոս XVI-ի կողմից Սպահան ուղարկուած մի ֆրանսիացի հաւատացնում էր թէ կեղծ են այն նամակները, որ բերում է իր հետ Օրին, որպէս թէ քրիստոնեայ թագաւորներից: Կային և այնպիսիները, որոնք բացարձակ մատնութեան դիմեցին: Նրանք ասում էին թէ հայերի մէջ գոյութիւն ունի մարգարէութիւն, որ նրանց թագաւորութիւնը պիտի վերանորոգուի մի քրիստոնեայ թագաւորի հովանաւորութեան տակ. այդ մարգարէութիւնը, ասում էին, կատարւում է հէնց այժմ, որովհետև Իսրայէլ Օրիի անուան մէջ կան այն բոլոր տառերը,

որոնք հարկաւոր են՝ «il sera roi» *) բառերը կազմելու համար՝ Տգէտ, նախապաշարուած պարսիկների համար այդ ծիծաղելի գուշակութիւնն էլ բաւական էր։ Արքունիքում տիրած չփոթութիւնից շատ գեղեցիկ կերպով օգտուեց մի ճարպիկ աւզանցի, որի մասին յետոյ կը խօսենք. նա էլ շահագործում էր Հիւսէին-Շահի երկչոտութիւնը և դրանով իր համար բաց էր անում մի ճանապարհ, որ Պարսկաստանի համար անաղին դժբախտութիւն էր։ Բայց որքան էլ մեծ լինէին Սպահանի կառավարութեան վախերը, վերջ ի վերջոյ գալիս էր մի հարց. ինչ կը լինի, եթէ Պարսկաստանի սահմաններից յետ դարձնուի մի օտար պետութեան խաղաղ դեսպանութիւնը, որ բարեկամական նամակներ էր տանում իր հետ։ Ցաւը այնքան մեծ չէր լինի, եթէ այդ դեսպանութիւնը եւրօպական մի հեռաւոր երկրից եկած լինէր։ Բայց Օրին Ռուսաստանից էր գալիս, որ սահմանակից երկիր էր, որի եռանդուն թագաւորը արդէն յաղթողի անուն էր հանել։ Ռուսաստանի անհարկադրեց մոռանալ «il sera roi»-ն և պարսից կառավարութիւնը կամայ կամայ թող տուեց Օրին գնալ Սպահան։ Այդ բանը տեղի ունեցաւ 1709 թուականին, այսինքն Օրին ճանապարհուելուց երկու տարի յետոյ։

Ինչ էր անում Օրին Շամախում այդքան երկար սպասողութեան ժամանակ—Յայտնի չէ։ Եւ սակայն շատ հետաքրքրական էր իմանալ թէ ինչ յարաբերութիւններ ունէր նա հայ մէլիքների հետ, ինչպէս էր իրագործում իր դեսպանութեան բուն նպատակը, որ Պարսկաստանի բոլոր հանգամանքները լաւ գնենին ու ուսումնասիրեն էր։ Բայց եթէ չը մոռանանք որ Օրին մեծ զգուշութիւններով էր տանում իր գործը և միշտ գիտէր որ զգուշութիւնն է այդ գործի աջողութեան առաջին, ամենակարեւոր պայմանը,—մենք պիտի ենթադրենք որ նա, երևի, ամեն կերպ աշխատում էր քնացնել պարսից կառավարութիւնը, կասկածների տեղիք չը տալ, ուստի և ամեն ինչ կատարում էր գաղտնի կերպով։

Պարսկաստան գնալիս Օրին մտաւ Էջմիածին, այցելեց հայոց կաթողիկոսին։ Այդ ժամանակ կաթողիկոս էր Աղէքսանդր Զուղայեցին։ 1709 թ. յուլիսի 7-ին գրած մի թղթով նա յայտնում էր Պետրոս թագաւորին թէ Օրին գնաց Պարսկաստան։ Երևի Օրին էր խնդրել նրան գրել մի այդպիսի թուղթ։ Կաթողիկոսը օրհնում էր թագաւորին, բարեմաղթութիւններ էր անում և ապա աւելացնում էր թէ Օրին ամենքին մեծ զար-

*) «Նա թագաւոր կը լինի»։

մանք պատճառեց, այնքան շատ լաւ կերպով էր պահպանուած թագաւորի պատիւը:

Հիւսէին-Շահը, չը նայած իր ներքին վարանումներին և դժգոհութեան, Օրիին ընդունեց մի օտարերկրացի դեսպանին վայելուչ պատիւներով: Պետրոս Մեծին գրած իր պատասխանի մէջ Շահն ասում էր. «Համաձայն ձեր ցանկութեան՝ Իսրայէլ Օրիի դեսպանութեան կատարեալ աջողութեան համար մենք ցոյց տուինք նրան մեր ողորմած ուշադրութիւնը, օգնութիւնը և յարգանքը: Թող պարզ լինի ձեր պայծառ հայեացքին, որ թէև յիշեալ քրիստոնէայ ժողովուրդների մէջ կան տգէտներ, որոնք, մեր պետութեան արժանաւորութիւնը նկատի առնելով, պիտի արժանի պատիժը կրէին իրանց վատ արարքների կամ վատ ուղղութեան համար, բայց ձեր բարեկամական նամակը, որ ամրացնում է մեր մէջ վաղուց գոյութիւն ունեցող բարեկամութիւնն ու համաձայնութիւնը, հրաւիրում է մեզ գնալ ողորմութիւնների և մեր հպատակներին յարգելու մեր ընտրած ճանապարհով, և մենք վեհանձնաբար ներում ենք յիշեալ ժողովուրդների բոլոր արարքներն ու մեղքերը, այն պայմանով, որ նրանք այսուհետև այլ ևս այդպիսի սխալների մէջ չընկնեն: Թէ ինչ են նշանակում այս ակնարկութիւնները, հաստատապէս ասել չէ կարելի, քանի որ չը գիտենք թէ ինչ խօսակցութիւն է տեղի ունեցել Շահի և դեսպանի մէջ: Ուշադրութեան արժանին այն գոռողութիւնն է, որով պարսից ողորմելի բռնակալը բարեհաճում էր ներող և ողորմած հանդիսանալ: Շատ զարմանալի է, որ այնքան հարստահարուող քրիստոնէաները դեռ մեծ յանցաւորներ էին պարսից կառավարութեան առաջ և պէտք էր ռուսաց թագաւորի միջնորդութիւնը, որպէս զի Հիւսէին-Շահը ողորմածաբար ներէ իր անլեզու ստրուկներին: Շատ խղճալի պէտք էր համարել Օրիի դեսպանութեան հետևանքը, եթէ նա այս տեսակ մի թուղթ ստանալու համար գնացած լինէր Պարսկաստան:

Նա երկար չը մնաց Սպահանում: Երևում է, որ այնտեղ ամեն ինչ շտապով կատարուեց, որպէս զի հայ դեսպանը պարսից մայրաքաղաքում երկար նստելու հարկաւորութիւն չունենար: Նոյն 1709 թուականի սեպտեմբերին Օրին Շամախում է և ռուսաց կառավարութիւնից նաւեր է խնդրում՝ Կասպից ծովով Աստրախան ճանապարհուելու համար: Այդ ժամանակ Շամախում մի ինչ-որ ապստամբութիւն է տեղի ունենում և Օրին զինում է իր մարդկանց՝ հարկաւոր դէպքում պաշտպանուելու համար: Հետաքրքրական է, որ նա ունէր իր հետ և 12 փոքրիկ թնդանօթ:

Ճանապարհորդութիւնը պիտի կատարուէր առաջիկայ տարուայ դարնանը: Բայց 1710 թուականն էլ Օրին հարկադրուած է լինում անցկացնել Շամախում, որովհետև այդ քաղաքում մեռած մի ռուս վաճառականի գոջերը յափշտակողներէից ազատելու համար նա երեք անգամ մարդ ուղարկեց Շահի մօտ՝ հարկաւոր հրամանները ստանալու համար: Վերջապէս նա դուրս է գնում Շամախուց և հասնում է Կասպից ծովի Նիզովոյ նաւահանգիստը: Այդտեղ նրան նոր դժուարութիւններ էին սպասում: Պէտք է իմանալ, որ Պետրոսի յանձնարարութեամբ Օրին իր հետ Ռուսաստան էր տանում 20 հայ ընտանիք, որոնք մետաքսից զանազան կտորներ գործել զիտէին: Այդ արհեստաւորների համար Օրին գնել էր մետաքս և այլ հարկաւոր իրեր: Բացի դրանից՝ նա տանում էր իր հետ ուրիշ զանազան ապրանքներ՝ ընծաների համար, նոյնպէս և 25 ձէ, որոնք գնուած էին յատկապէս թագաւորին ընծայելու համար: Այդ բոլորը Աստրախան տեղափոխելու համար Օրին խնդրել էր ուղարկել չորս նաւ, բայց միայն երկու նաւ ուղարկուեցին Նիզովոյ: Օրին հարկադրուած եղաւ ձիաները ցամաքային ճանապարհով ուղարկել Աստրախան, իսկ ինքը և իր հետևորդները տեղաւորուեցան երկու նաւերում: Մէկը հասաւ Աստրախան, իսկ միւսը որի մէջ գտնուում էր ինքը, Օրին, փոթորիկի հանդիպեց և յետ մղուելով դէպի ափը, ջարդուեց: Օրին իր մարդկանց հետ ափ դուրս եկաւ և հարկադրուած էր ձմերել Նիզովոյի մէջ:

Ամբողջ ժամանակ նա չէր մոռանում այն գործը, որի համար այսքան աշխատութիւններ էր յանձն առել: Նա անդադար թղթակցութիւն ունէր Մինաս վարդապետի հետ, որ իր կողմից ամեն հարկաւոր բան իսկոյն հաղորդում էր ռուսաց կառավարութեան: Դժբախտաբար, թէ Օրին նամակների և թէ Մինաս վարդապետի հաղորդագրութիւնների մէջ մենք չենք գտնում մանրամասնութիւններ թէ ինչպէս Օրին կատարեց իր ղեսպանութիւնը, ինչ ունէր հաղորդելու հայկական գործի մասին և գործողութիւնների ինչ եղանակ էր ցոյց տուել նրան այդ երկար ճանապարհորդութիւնը: Նա միշտ կրկնում էր թէ անձամբ կը զեկուցանէ թագաւորին այն ամենը, ինչ տեսել է և արել է: Մի բան միայն միշտ անփոփոխ է այդ նամակների մէջ. դա այն մեծ յոյան է, որ քրիստոնեաները դրել են ռուսաց թագաւորի վրայ: Այդ յոյսը, ճիշտ որ, այնքան վառ էր, այնքան ոգևորիչ, որ հայերը Օրին վերադարձի ժամանակ նոյն իսկ մի քիչ մոռացան զգուշութիւնը: Գանձասարի Եսայի կաթողիկոսը, տեսակցելով Օրինի հետ, այն աստիճան ոգևորուեց հայրենիքի ազատու-

թեան մտքով, որ իր միաբանութեան հետ ճանապարհուեց դեսպանութեան հետ զէպի Ռուսաստան, որպէս զի անձամբ Պետրոսին յայտնէ հայ ժողովրդի զգայմունքները և աղաչանքները: 1710—1711 թուականները չափ նշանաւոր էին Ռուսաստանի համար: Դեռ 1709-ին չվեղադրուեցին սարսափելի պարտութիւն կրեցին ռուսաց զօրքերից Պօլտավա քաղաքի մօտ և նրանց թագաւոր Կարլոսը փախաւ Թիւրքիա: Պետրոսի տարած այդ մեծ յաղթութիւնը անագին տպաւորութիւն գործեց Արեւելքում: Թիւրքիայի լուծի տակ հեծող քրիստոնեաները հրաւիրում էին Պետրոսին գալ և ազատել իրանց: Եւ թագաւորը, մի կողմ թողնելով իր սովորական զգուշութիւնը, ծրագրեց մի արշաւանք Թիւրքիայի դէմ: 1710 թուականին պատերազմը համարեա թէ յայտարարուած էր: Ահա այդ ժամանակից Օրին տեղեկութիւններ էր հաղորդում այն բոլոր զէպերի մասին, որոնք տեղի էին ունենում Թիւրքիայում և Պարսկաստանում: Թիւրքիան եռանդով պատրաստուում էր պատերազմի, իսկ Պարսկաստանը արդէն սկսել էր իր ընդհարումները Աւղանիստանի հետ: Ինչն ըստ ինքեան հասկանալի է թէ այդպիսի ժամանակներում որքան կարեւոր էին այն տեղեկութիւնները, որ Օրին հաւաքում էր և ուղարկում Մոսկովա:

Մինչդեռ նա Նիզովոյում այդպիսի գործերով էր զբաղուած, Աստրախանից լուր եկաւ թէ նրա ուղարկած ձիաները, ապրանքը տեղական իշխանութեան կողմից արգելքի տակ են դրուած և նրանց համար մաքս են պահանջում: Բացի դրանից, նրա չքախմբի այն մասը, որ արդէն հասել էր Աստրախան, մնալով այդտեղ առանց օգնութեան, սկսել էր զանազան զանգատներ անել: Օրին նամակ նամակի ետեից է հասցնում Մինաս վարդապետին, գրում է և կառավարութեան, զանգատուելով Աստրախանի իշխանութիւնների վրայ և մեղադրելով անբարեխիղճ պաշտօնեաներին: Այս անգամ նրա նամակները հայերէն են: Երբի Եսայի կաթողիկոսը կամ նրա հետ եղած հոգևորականներից մէկն էր գրում «Ես թագաւորի ամրոյն եկեալ եմ Իրանու երկիրն,—գրում էր Օրին Նիզովոյից 1711 թուին մարտի 1-ին,—հիմա գլխով և ապրանքով էլի թագաւորին ծառայութեանն եմ գալիս: Թագաւորին ոչ մին փրքաղէն *) ինձ ապրանք չեն տուել, չեմ գիտում մեր ապրանքն ինչ կողմանէ են զաւթում»: Իսկ իր վրայ եղած զանգատների առիթով նա խնդրում էր. «Ահա խընդիրքս այն է ի քո մեծութենէդ, որ թէ տեղդ մեզ դարչուարդ տուող և կամ խօսք ասող լինի, այսպէս բանին թաշափուլ տայք

*) Приказъ.

և համբերէք մինչև մեք գամք և մեր ամենայն անցք և որպիսութիւնն քո մեծութեանդ արդ անեմք. այնուհետև ինչպէս կու հրամայես ամբ քոնն է»։ Աստորախանի ոռուս պաշտօնավարների թոյլ տուած անկարգութիւնը միանգամայն անպատուութիւն համարելով, Օրին գրում էր. «Աղուանից երկրի պատրիարզն մեզ հետ էր, պիտի որ գայ յերկրպագութիւն մեծի թագաւորութեանդ. սա մեզ մօտ, և մեք հալայ Հայոց երկրումս, այս խօսքերս որ եկաւ մեզ մեծ ամօթանք եղաւ տեղս»։ Եւ իր դէմ եղած չարախօսութիւնների մասին գոնէ մի համառօտ բացատրութիւն տուած լինելու համար, Օրին ասում էր. «Ծառայդ Իրանու երկրումս ինչ որ արարեալ եմ և ասացեալ, ամենն պատճառով է և առանց պատճառի բան չեմ արարեալ. հիմա չեմ կարող գրել, երբ որ ոտն համբուրելու հասայ, ամեն արդ կանեմ»։

Վերջապէս Օրին մի կերպով հասնում է Աստորախան 1711 թուականի ամառը։ Մինչև այդ Մինաս վարդապետը մի շարք խնդրագրեր էր ներկայացրել կառավարութեան Օրիի իրերը և աղբրանքը ազատելու հրաման խնդրելով։ Ինքը, Օրին էլ, մի ամսի չափ մնալով Աստորախանում, աշխատում էր կարգի բերել անակնկալ պատահարների պատճառով իր խանգարուած գործերը, որպէս զի որքան կարելի է շուտ ճանապարհուի Մոսկվա և դարձեալ նուիրուէ իր սիրած և փայփայած սուրբ գործին։

Բայց ճակատագիրը այլ կերպ էր տնօրինել։ Հայաստանի ազատութեան գաղափարը մի սաստիկ հարուած ստացաւ. Օրին, այդ գաղափարի ստեղծողը և մարմնացումը, օգոստոս ամսին վախճանուեց Աստորախանում։

Եսայի կաթողիկոսը, թաղելով նրան հայոց եկեղեցու բակում, տրտում վերադարձաւ Գանձասար։

Լ է Օ

(Կը շարունակուի)